ҚАЗАҚ КЛАССИКАСЫ

ӘБІШ КЕКІЛБАЙҰЛЫ

ОН ЕКІ ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

11

ТОМ

Алматы
Өнер баспасы
1999

ББК 84 (5 Каз)
К 28

Басылымның жалпы
редакциясын басқ арғ андар:
Мереке Қ ұ лкенов
Темірхан Медетбек
Тілекқ абыл Боранғ алиұ лы

Кекілбайұ лы Ө .
К 28 Он екі томдық шығ армалар жинағ ы.— Алматы:
«Ө лке» баспасы.— Т. 11.—1999.— 464 бет.

4702250101
К ----------

ББК 84 (5 Каз.)

І5ВЫ 5-7667-6632-7

© «Ө лке» баспасы, 1999 ж.
(Қ ұ растыру. Алғ ы сө з, кө ркемдеу)

КӨҢІЛДЕГІ КӨП ДИДАР

Ө РІСІН ТАПҚ АН ТАЛАНТ

Ө зіне де, ө згеге де қ атаң талап қ оя білетін талғ ам-амп дығ ымен кө рінген Тәкен Ә лімқ ұ лов соң ғ ы жылдар әдеби баспасө зде тым сирек кө рініп жү рді. Кө ркемөнертв честводағ ы талғ ампаздық ештең е ү намайтын, ештең ег кө ң ілі қ ү ламайтын, нені оқ ып, нені кө рсе де ауызына жылы сө з шық пайтын марғ ау кінамшылдық тан атымен аулақ . Суреткерге тән талғ ампаздық — ө зі ө мірінғ-арн ғ ан ө нер жолын ө ліп-ө шіп сү ю, қ ауымның назары ү сынылатын әрбір сө здің қ ү ны тө мендеп, қ адірі тү суіне қ ам жасау, ө з жаның мен ө з кө кірегің ді аямаз азаптап, оқ ушың ды рахатқ а бө леу — қ ысқ асы, оқ ушқ ауым алдындағ ы ү лкен жауапкершілік. Тәкен Ә лімқ ү лов соң ғ ы жылдары аз кө рінсе де саз кө рінді. Оғ ан жазушының жаң а кітабы «Сейтек» айқ ын айғ ақ .

«Сейтек» талантты жазушымыздың тағ ы бір жақ сы табысы болғ андығ ымен ғ ана емес, әдебиетте ө з жолын, ө соқ пағ ын, ө з ө рісін ү зақ жылдар сарыла іздегенқ аламсали лы прозашының дегеніне жеткенін, ө з ө рісін сәтті тауып, ө з ө ресін дәл мө лшерлегенін кө рсете алғ андығ ымен қ уантады.

Ә детте тапшы талант талғ ампаз болмайды; ондайлардың жатса-тү рса ойлайтыны — барымен базар қ ылып, қ атардан қ алмаудың , кеуделеп болса да ілгеріден кө р нудің қ амы. Тәкен таланты тапшы болмағ ан соң да талғ ампаз. Оның ең бекшілдігі — бү рқ ыратып кө п жаза тындығ ы емес, не жазса да кө п толғ ап, кө п тебірене-тіндігі.

Осынау кішкене кітап та — лапылдағ ан шабыт пен шын шебердің екі шү қ ып бір қ арағ ан ыждаһ аттың ең бетелі емген туынды.

Тәкен Ә лімқ ү лов осы бір жапырақ кітапта соншалық ты таусылып таң дай қ ағ атындай не тауып, не ашып жү р

«Сейтектегі» Ә лімқ ұ лов — прозашының «Ақ боз аттағ ы
Ә лімқ ұ лов — прозашыдан иесі озық , несі артық ?

Ә лімқ ұ лов — прозашының басындағ ы эволюциялы
ө суді айқ ынырақ тану ү шін алдымен «Ақ боз атқ а» тоқ
талуғ а тура келеді. «Ақ боз атта» Т. Ә лімқ ұ лов қ ою қ амд
болмысты, әлеуметтік ортаны сыртқ ары алып суретте-
мей, сол болмыс, сол ортаның ө кілінің психологиясын
рухани дү ниесіне бойлау, әлеуметтік-тарихи шындық -
тың адам тағ дыры мен адам санасындағ ы кескінін
бейнелеу талабына бой ү рғ анын танытып еді. Бұ л жаң -
ғ ыз Т. Ә лімқ ү ловқ а ғ ана тән мінез емес, соң ғ ы ж
дардағ ы прозамызғ а тү гел ортақ мінез-ді. Бірақ , бү л
талапқ а бой ү рғ андардың бәр-бәрі ойлағ ан жерден
шығ ып жатпайтын. «Ақ боз атты» да кемеліне келіп,
шаршысына толғ ан шығ арма деуге аузымыз бармайды.
Т. Ә лімқ ү ловтың алғ ашқ ы романында ізденіс ү стінд
ө мірдің ө релі-ө релі мәселелеріне жаны ауыратын жас
адамның жан-дү ниесіндегі рухани процесс кө рсетіледі.
Оның геройы ө зінің тағ атсыздығ ымен, маң айындағ
болмыстың ең бір майда қ ү былысына дейін елең де
қ арайтын елгезектігімен ұ найтын. Кейіпкердің мү ндай
елгезек, сезімтал мінезі авторғ а қ азіргі қ азақ ауылын
ө ткені мен бү гіні, ө скені мен ө шкені, лирикасы мен
драмасын молынан қ амтуғ а қ олайлы жағ дай жасағ ан-
ды. Бірақ , «Ақ боз атта» кө п қ ұ былыс қ амтылғ ан-мен, с
ның бәрі жеріне жете терең қ амтылды деу әбестік бол
еді. «Ақ боз атта» айтылатын этикалық , әлеуметтік, эсте-
тикалық проблемалар сала-сала сараланып кө рінгенмен,
соның бәрі бір ү лкен арнағ а тоғ ысып, гармониялық
ү йлесім жасай алмап еді. Ө йткені, сол қ ү былыстарды
кө ріп, толғ анатын кейіпкердің ө зі ондай кемел бейнікк
кө теріле қ оймағ ан-ды. Роман қ аһ арманының тө ң ір
тү йсінуі, ізденіс-толғ анысы әлі де болса енжарлау кейіп
танытатын. Оның естіген, білген, кө рген қ ү былыстары
дағ ы драматизм, қ аһ арманның сол қ ү былыстарғ а тү
сінген реакциясындағ ы драматизмнен әлдеқ айда басым
жатады. Сө йтіп, кейіпкер кө ріп жү рген кө п қ ұ былыс,
драма, кө п проблема оның кө кірегіне қ ызық шежіре бо
орнық қ анмен, жү регіне шер-шемен қ иян-кескі арпалыс,
азап болып дарымап еді. Бү нының ө зі қ аһ арман басындағ
ізденісті жү йелі зерттеу, ақ иқ атты танып-білу жолын
дағ ы белсенді кү рестен гө рі енжар бақ ылауғ а, сауарқ
фиксацияғ а, ал ізденіс ү стіндегі қ аһ арманды ө мірдің
ө зекті мәселелеріне ө зегі кү йетін ө релі кү рескерудегі

көзі көргеннің бәрін жіпке тізіп жүрген әншейін көз бақылаушыға айналдырып жіберген-ді.

Әдетте әдебиетте көрінетін жаңа проблема жаңа характер, жаңа адам арқылы көрінбесе, өмірлік соны шындық, соны характер шындығына айналмаса, көтеріліп отырған проблема, көрсетіліп отырған қ ү былысмың жерден жаңа болса да, үйреншікті схемалардың орнына келген жаңа схема болып шығады.

Өмір қ ү былыстарына психологтің көзімен қарайты суреткер ең алдымен сол қ ү былыстың барша озғыны мен тозғынын, кемелдігі мен келең сіздігін көре білетіне кейіпкерді табуы, тануы қажет.

«Ақ боз аттың» сыншылары Т. Әлімқ ү ловқа оның белеулі кемшілігін атап корсете алмады. Т. Әлімқ ү лов өзі байқап, өзі таныды.

«Сейтектегі» повесть пен әңгімелердің көтерген проблемалары, бояу әлемі, өмірлік қ ү былысқа суреткерлік көзқарасы жағынан «Ақ боз аттан» атымен керекар кетпеген; жазушы романда жеріне жеткізе алмаған жағдаяттарын әңгімелерінде дамытып, романда тек сүлбасы, бұлдыр жобасы көрінген көп мәселенің жаңа кітабында басын аша, бояуын қанық тыра суреттеді.

Автор бүл жинағына да романындағы адам және қоғамдық болмыс, адам өмірінің мән-мақсаты, шын азаматтық бақыт пен шын азаматтық қасірет проблемаларын өзек еткен. Жазушы бүндай әлеуметтік мәселелердің өмірлік шешімін кез келген жүмыр басты пенің ден басынан емес, көкірегінде азаматтық дерті мол, үлке арман, үлкен мақсат жолында өмір кешетін суреткерле тағдырынан іздейді.

Т. Әлімқ ү лов қаламына ілігетін адамдар қашанда кем қанағат, кем тағат жандар. Әлімқ ү лов геройларын көбі көп өмірден опа таппай жәбір-жапа көрген жаралы жандар көрінуі де мүмкін, бірақ од тек ү шқары көзге ғана солай. Егер Т. Әлімқ ү лов геройларының жан-дүниесіне терең ірек ү ңілсек, атымен басқа қасиетті, басқаты тип танимыз. Олар жеке басының бақыты мен бақ дәулетіне ашқарақ танған тоғышарлық эгоизмнен атымен аулақ Адам және қоғам проблемасын тек қоғамдық ортаның адамға жасайтын, әлеуметтік, моральдық ық палынан ғана іздесек, онда мүндай өрелі проблеманы тым үрсті тым бір жақты қарастырған болар едік. Адамзат қоғам сан жылдар бойы толғантып келе жатқан бүл проблема қоғамдық орта жасайтын қолайлы, қолайсыз ық пал ме

адам бойындағы азаматтық инициативаның гармониялық үйлесім жасай білуіне тікелей байланысты. Бүл үлкен әлеуметтік проблеманың жемісті шешілуінде әрбі адамның азаматтық өресі де аз қызмет атқармайды. Ә адамның өзінің азаматтық орнын, азаматтық парызын, өмірінің мән-маңызын түсіне білуі, үлкен азаматтық өрегекөтерілуі оп-оңай жүзеге асақоймайтын күрделі шытырман процесс. Шын азаматтық бақыт пен шын азаматтық қасіретең алдымен осы өмірлік проблеманы қалай шешілгеніне, байланысты. Көп ретте адам басындағы ең үлкен, ең мәнді, ең өзекті драматизм де осы арнада туындайды. Т. Ә лімқ ұлов осынау өмірлік проблеманың драмалық, тіпті трагедиялық кескінін көрсетден де тайсақ тамайды. Ол бүл драманың қоғамға байланысты жерін де, адамға байланысты жерін де үлкен жітілікпен ашады.

Т. Ә лімқ үлов қаһарманы — пенде емес, адам. Пенде — қоғамдық ортаның қалыбында соғылып, қоғамдық оның ық палында кетіп, ығына жығыла беретін, өзырқ өзеркі жоқ жаниесі. Адам қоғамдық ортаның қүлктану үстінде оны жақсартып, жаңғыртуды көксейтін күрескер рухтың иесі, қоғамдық болмыстың бірден-бі саналы өзгертуші күші. Пенде не істесе де дәуірге, уақытқа арқа сүйейді; қылмыс екеш қылмысын да уақытқа, дәуірге артып ақталады. Олар еш уақыттаің зін азаматтық орнын, өз өмірінің азаматтық мән-маңызы ойлап басы қатпайды. Ал, адам үшін өмірдің мән-маңызы — азаматтық жауапкершілік. Азаматтық жауапкершілік адамнан қандай қиын жағдайда да, қандай қиын кезең де әділеттің басынан аттамауды, қиянаттың аяғына жығылмауды талап етеді. Т. Ә лімқ үлов тарихты адамдардың осындай қаһармандық күресінің шежіресі де біледі. Ол шын адамдардың қашан да күрескер, қашан азамат болғанын жырлайды. Сондықтан да ол бағзыдағы оқиғалардан бүгінгі күннің де өзек күйдірер дерт таниды.

Сейтек сарыны. Ә лдеқашан өмір сүріп кеткен атақты күйшінің көкірегін жарып шыққан әуен оның бүгі үрпағының да көңіліндегі көп жайды қозғайды. Ба күйші мен бүгінгі ақынның өмірі бір-біріне атымен үқсамайды, ал рухани жан-дүниесі туыстас. Бүгінгі ө з көңіліндегі толғаныс-тебіреністі, өз көңіліндегі дені кешегі күйшінің сарынымен тексереді. Ол өзыбас дағы бақыт пен қасіретті соғанқарап таниды. Оінің г

жетістігін оның кешегінің көксеген жерінен қаншалық шығаалғанымен өлшейді. Автордың мұндай азаматтық суреткерлік позициясына қосыла отыра «Сейтек сарыны» повесінің әлі де болса бір қайнауы ішіндегі шарма екенін жасыра алмаймыз. Бұл повеете де «Ақ боз аттағыдай кейіпкердің жан дүниесіндегі толғаныс-тебіренін тің драмалық кернеуі, оған эсер етуші өмірлік құбылысқа сай келмеуі байқалады. Повесть геройы тым бұлың ғыр; оның басындағы күйзеліс көп ретте объективтік жағдайлар мен ортадан гөрі оның өз басының әсіре шамшылдығынан сияқты боп көрінеді.

Біздің ше, Т. Әлімқұловтың жаңа кітаптағы үлтабысы — «Сар жайлау», «Көк қаршыға», «Қара жаяу» сияқты көлемді әңгімелері. Бүл үш әңгіменің үешеуі де сүлулық қа, өнерге деген қүштарлық, сол жолда адал махаббат, аяусыз күрес сөз болады. Бір қарағдан Тәттімбет те, Ақан да, Біркімбай да өрелі күрестеулақ, өнер қуып, ат баптап, қүс баптап жүрген салқам сеу жандар сияқты. Бірақ, автор осынау өнерге, сүлулық қ деген өліп-өшкен махаббаттан күресті көріп, табанды күрескер сезімді тап басып ашады. Т. Әлімқүловтың көрсетуінше, ылғи халықтың көңілінде, тоғышар тобы дың көз қырында жүретін өнерде — адамдардың үлкәлеуметтік, адамгершілік мүраттар жолындағы күрестің бір көрінісі; өнерпаз өмірінің ылғи шатқалаңға шарлып жүретінінің де бір сыры сонда.

Т. Әлімқүловтың «Сар жайлауы» мен «Көк қаршығасында» Тәттімбет пен Ақанның өмірлері егжей-тегжейлі толық қамтылмайды, бірақ екеуі де бүл әңгімелерде бар тұлға, бар сымбатымен көрінеді. Автор үлы адамд өмірінің оның бүкіл үлылық сипаты түгел таныйатын үрымтал түсын жіті таба білген.

«Сар жайлау»— Тәттімбет басынан кешкен рухани өмірдің жиынтық қорытындысы. Мүнда творчество үстіндегі күйшіні көреміз. Творчество — Тәттімбеттің көңіл көтеріп, ашу тарататын арзан машық емес. Творчество — азамат Тәттімбеттің өзі мен өмірі жайлы, мен заманы жайлы толғаныстарын сарапқа салатын таразы іспеттес. Тәттімбет басындағы творчестволық процест көрсету үстінде автор үлы күйшінің өмірін, ортасы дәуірін де үтымды бейнелейді. «Сар жайлау» күйі — атақты күйшінің өзіне-өзі қойған «Нені таптым, н аштым?» деген сауалына қайтарған жауабы сияқты. Күйшінің бүл күйі қартайған жасын, тозған мекенін, көр

басынан ө ткен жастық пен қ олынан кеткен қ онысына деген жоқ тауы ғ ана емес, ө зі сү рген ө мір жайлы, ө зі туғ ан ө лке, ө зі сү йген халық жайлы ойы да. Сондық та да бү л кү йден ет-жү регің ді елжіретер эллегияменақ ос ойың ды сан тарапқ а сабылтар кемең гер әуезді де танимыз. Т. Ә лімқ ү лов осындай кү й туғ ан сәттегі Тәт бет басындағ ы кү дік пен ү міт, арман мен аза, нала жігер сияқ ты шарпысқ ан сан қ илы сезімдердің уытты драматизмін де шебер жеткізе білген. Тәттімбет бү л әң гімеде бір-ақ кү й шығ арады. Алайда, кү йшініңсы тү лғ а оқ ушының кө з алдында ө сіп, кө з алдында сомдалады. Жазушы кү йшінің басындағ ы қ ат-қ абат сезімдер мен ойларды кө рсету арқ ылы оның тү ң ғ иық жан-дү ниес терең деп ашады. Тәттімбет сері де болғ ан, сергелдеңде кө рген. Сондық тан да оның ойы байыпты, сезімі бай-салды. Оның кү йзелісінде де ө ткен-кеткенді жоқ тап кү ң іренуден гө рі ө ткен-кеткенді ойлап тебірену басы

«Кө к қ аршығ адағ ы» Ақ анның Тәттімбетпен тағ дыры бірдей болғ анмен, тартатын тауқ ыметі бө лекше. Бү л әң гімеде де творчество тақ ырыбы, творчество адамы. Екі әң гімеде де бір заман, бір тақ ырып, бір қ оғ амдық-шы дық . Тәттімбет жайлы әң гімеде кү йдің туу шежіресі айтылса, Ақ ан жайлы әң гімеде атақ ты «Кө к жендет» әнінің туу тарихы сө з болады. Бірақ , тақ ырыбы да, позициялық қ ү рылымы да ү қ сас осы екі әң гіме әр қ ай сысы әр тү рпатты дара сипат танытады. Ө йткені, жазушы бір ө мір шындығ ының әр қ илы характердегі кескінін суреттейді. Сондық тан да мү нда әсіре ү қ тық, штамп, схема жоқ . Характер шындығ ының дараланyы бір тақ ырып, бір ө мірлік шындық тың әлденеше қ абаты, әлденеше астары барын жарқ ыратып аша алыпты. Ақ ан да ө нерпаз. Ақ ан да сері. Ақ ан да ө з дәуір, ө з сыпта риза емес. Бірақ , Тәттімбет махаббаты мен Тәттімбет кү йінішінде кө регендік, жітілік басым болса, Ақ ан махаббаты мен Ақ ан кү йінішінде лапылдағ ан қ ү штарлық басым. Сондық тан да Тәттімбет басындағ ы драма Ақ ан тағ дырында трагедияғ а айналады. Тәттімбет ө з тү сыны қ атыгез шындығ ына тебірене-толғ ана қ айғ ырса, Ақ ан әбден кө ң ілі қ алып, суынып, шығ ынып шеттеп кетеді. Ол ескі ауылдағ ы патуасыз тірлікке, ө нбес ө мірге қ олын сілтеп, ө зімен-ө зі оң аша болғ анды қ алайды. Ақ анны бү л қ ылығ ы да қ арсылық . Ө з ортасымен бү лай қ ү йрығ ын ү зісіп кету, бү кіл қ оғ амғ а байкот жасау к келген кісінің қ олынан келер іс емес. Бірақ , ө нер ы

қ ашанда көптің адамы. Адам қ ашанда адамдар ортасын аң сайды. Ақ ан да елсіз тауда елін аң сап елегізеді. Қ ара іздейді. Қ оғ амғ а сыртын беріп кеткенмен адамдармен сөйлесуге, сырласуғ а әлі де қ ұ штар; олармен әлі де байланысын үзгісі жоқ . Ақ анның жанындай жақ сы көретін Көкжендетін жат біреуге қ алатуы да адамның сол қ ара аң сағ ан психологиясынан. Бірақ , Ақ ан аң сағ а мұ рат, Ақ ан көкейі тоғ ышар тобырмен ешқ ашан тіл табыспақ емес. Ақ анның аяулысы Көкжендет те сол енжар тобырдың қ олынан опат болады. Ақ ан енді қ ара көрмей кетсе де мынау кесел тобырмен жуыспауғ а біржола бел буады.

Т. Ә лімқ ұ лов Ақ анның басындағ ы адамғ а тән қ а шыл, көпшіл қ асиет пен әділетсіздік атаулығ а, тоғ арш лық атаулығ а атымен қ ас азаматтық мүдденің арасын дағ ы драманы ашу үстінде Ақ ан трагедиясын да ашады. Ақ ан бәрібір ымырағ а келмейді, бәрібір бас имейді. Ақ ан басындағ ы осынау шатқ алаң трагедия оның рухани үлылығ ын, ол істеген үлкен азаматтық ерлікті де-жар қ ыратып жайып береді.

Т. Ә лімқ үлов Тәттімбет пен Ақ ан басындағ ы арпалысты суреттеуде сол дәуір, сол уақ ыттың шындығ ына қ иянат жасамайды. Тәттімбет пен Ақ ан арпалысы таптық сипаттан туындап жатқ ан жоқ . Ақ ан жүрттан тек бай болғ ан соң , дәулетті болғ ан соң шығ ысып жүргенен жоқ , алдымен олардың қ ара түнек тоғ ышарлығ ын көрі шығ ысып жүр.

Т. Ә лімқ үлов аталмыш әң гімелерінде сол тоғ ышар тобырдың түнек дүниесінің де көп шындығ ын аша білге Тоғ ышар орта қ ашан да күрестің , батыл ой, батыл пікірдің , азат көң ілдің жауы. Олар Ақ анғ а сол үшін жауығ ады. Олардың қ олында ешкімге, ештең еге көң іл қ үламайтын, жаны ашымайтын енжарлық та, көрмей кесіп-пішіп, білмей билік айтып отыратын үшқ арылық та, тобық шыламас таяздық та, өзіне дегенде өліп-тірілі пысық айлық та, қ алғ ан жүрт үшін қ абағ ын да қ ақ па қ араулық та қ атерлі қ ару. Олар күлегеш, олар үрегей Тарихтағ ы талай заң сыздық тар да осындай тоғ ышар ортағ а арқ а сүйеу арқ ылы жүзеге асып келеді. Сондық тан да, әрбір азаматтық үлкен мүдденің ең бірінші жа уы тоғ ышарлық . Әрбір үлкен азаматқ а ең алдыме тоғ ышарлық тың жауығ атыны да сол себептен. Тоғ ышар-лар Ақ ан сияқ ты асқ ақ жандарғ а неге өшігеді? Оңарды көң ілі қ айткенде көншиді?

Бұ л сауалдардың жауабын «Қ ара жаяудан» табамыз. Елден асқ ан атағ ы да, байлығ ы да жоқ кедей Біркімба кенет кө зге ілігеді, жұ рттың бәрі соң ына түсе, Біркімбайдың астында, бү кіл бір ө ң ірді ауызына қ ара қ ан ат бар екен. Ауыл пысық айлары сол атты тақ ымғ а басу ү шін қ олынан келген айла-амалдарын аямайды. Қ атыгез қ апас тоғ ышарлық тың ең алдымен жү гіреқ аруы — қ удалау, қ орқ ыту, зорлық-зомбылық. Оғ ар Біркімбайды байлармен байланысы бар, әйтпесе, әйгілі жү йрікке қ айдан ие боп жү р деген зобалаң кө тереді. Қ алайда жү йрік аттан айырылғ ысы келмеген Біркімбай жү йрікті мініп қ ашып елден безіп тау-тасты сағ алап кетеді. Жү йрік ат ындыларын қ ү ртқ ан белсенділер бәрібір соң ынан қ алмайды. Ақ ыры, атыста оқ тиеді. Пәлен ай қ уғ ында жү рген Біркімбай ер-тоқ ымын арқ а-лап елге қ айтады. Енді оны ешкім қ удаламайды. Ө йткені, енді ол елден ерек кө зге тү сер ештең есі жоқ кө нбіс қ ара жаяудың бірі. Тоғ ышар қ ауымғ а керегі де сол.

«Қ ара жаяуда» жазушы тоғ ышардың ө ліп-ө шер махаббаты — әншейін, нәсіпқ орлық, барша жақ сылық бәрі менде болсын деген дү ниеқ оң ыздық та, қ ү штарлығ ы — кө рсеқ ызарлық, бө рбасарлық екенін ү тымды ашқ ан.

Ә детте, әң гіме жанрының лирикалануын, оның адам басынан кешірген шырғ алаң оқ иғ аларғ а емес, адам жанындағ ы ү лкен рухани кү йзеліс, тебіреніске қ ү рылуын оның драмасыздануы, тартыссыздануы деп тү сіну бар. Біздің ше, бү рын әң гіменің композициялық жү йесі оғ ан ө зек болғ ан қ ү былыстың, оқ иғ аның хронологиялық логикасы айқ ындаса, енді сол оқ иғ а, сол қ ү былыстың адам жанындағ ы психологиялық реакциясының логикасы айқ ындайтын болды. Бү ның ө зі әң гіменің тартыссыздануы емес, қ айта оның сырт тартыс, сыртқ ы драмадан, ішкі тартыс, ішкі драмағ а — адам жү регіндегі драмағ а бет бү руы деп тү сіну керек.

' Т. Ә лімқ ү лов та адамның кө ң іл-кү йін — оның дү ниетанымының азаматтық серпінінің рухани ө ресінің найқ ы айнасы деп тү сінеді. Біз «Ақ боз атта» кө біне-кө п қ ара манның ө мірдегі кө п қ ү былыс, кө п драманы кө ру, тү сіну процесін кө рсек, мына жаң а кітапта сол кө п қ ү былыс, кө п драманың, кө п проблеманың қ ah арманның ө з проблемасы, ө з драмасына айналғ анын танимыз. Ол енді қ ah арманның рухани ө ресін ө мірдегі қ анша қ ү былысты кө ріп, қ анша қ ү былысты тү йсінгенінен емес

өмірлік болмыстағы қ ұ былыстардың қ аһ арман жаңқ аншалық ты толғ андыра алғ анымен, оның жан-дүниесіндегі рухани реакциясының драмалық кернеуімен өлшейтіні көрінді. Қ азақ прозасында психологиялық жітіліктің терең дей түсуінде Т. Ә лімқ ұловтың соңғ ы әң гімелері елеусіз қ алдыруғ а болмайтын сындарлы қ ұ былыс.

Т. Ә лімқ ұлов — лирик. Оның бояу әлемі аса жұ мсақ, аса нұ рлы. Бірақ , лиризм Т. Ә лімқ ұлов әң гімелерінде драмалық кернеуді еш әлсіретпейді, қ айта ол адам жанындағ ы шарпысқ ан шар тарап сезімдер мен ойлар қ ақ тығ ысын — рухани драманы терең түсініп, нәзік же кізуге, шығ арманың гуманистік сипаты мен оптимистік ү нін айқ ындай түсуге көп эсер еткен.

Т. Ә лімқ ұловтың жаңа кітабы оның әлеуметтік өмірді, адам жанын жетік біліп, жіті зерттейтін азаматтық көзқ регендігімен өмірдің күрделі қ ұ былыстарын, адам жанының қ ат-қ абат шындық тарын жеріне жеткізе терең деп көрсете алатын суреткерлік тегеурінін айқ ын таныта алғ ан туынды. Талантты жазушымыз бұ дан былай да ләйім осы өрелі биіктен көрінгей.

1964

ЖЫР МЕРЕЙІ

БІРІНШІ ЛИРИКАЛЫҚ ШЕГІНІС

Ол — геолог. Геология не асылды тек түңғиық тан, тек терең нен іздейді. Ол сонау атамзаманғы өткен күнді бүгінге қызмет еткізеді. Планетаның бүдан мың даган жыл бүрын басынан кешкен қүбылыстарынан осы қазіргі қауымга, қазіргі ұрпақ қа қажетті пайда табады. Геол материяны пайдалы, пайдасыз деп алалауды, біреуіне екі етек боп елбең деп, енді біреуіне танауын шүйіріп ке-дең деуді білмейді. Ол үшін бәрі де асыл, бәрі де керекті.

Ол — ақын. Әлгі геологияның түңғиық қа түқ шы кең істікті кең нен шолған қасиеті поэзияның дайнезім екенін дәлелдеп берді. Поэзия болмыстай ересен, бол-мыстай түңғиық. Поэзия мен болмыс екеуі мінездесы О аңғарып, оны жүзеге асыру санаулы саңлақтардың ған қанжыгасына бүйырган қазына. Осынау оқшау мінезді О. Сүлейменовтың өлең дерін үңіле оқыган адамақалай аңғарады.

Кең істікті зерттейтін ғылымдардың болмысты бой-лық қа, ендікке, терең дікке, биіктікке бөлген өлшемдері аса даулы үғымдар. Бірақ, олар материяның сырын терең деп үғып, кемел мең геруге керекті үғымдар. Оға бой үйренді, қанымызға сіңді. Қашықтықты қадамд терең дікті бүрғылап өлшейтін болдық.

Тап осы үғымдардың адамзаттық ойдағы, оның ең бі кінәмшіл, ең бір кербез бөлігі поэзиядағы орнына пкө ретте дауласып қаламыз. Әрқайсымыз әртүрлі үғамыз Ақынның ауқымы кең, ойы терең дегенде нені үнгіп, не аңғарарымызды білмей аңтарылып қалатын кезіміз де жоқ емес. Гүлама қисыншылар қанша өзеурегенмен, олардың айтқанына көңіліміз денқоя бермейді. Бұны қапысыз дәлелдеуге тек ақын ғана керек екен. Асылы жыр төңірегінде көп нәрсеге ақын сендірмей түрып, ақи-тақи илана қою атымен қиын.

Бақсақ, ақын үшін; ең зымыран тұңғиық та — жүрек ең шырқау биіктік те — жүрек екен. Ақынның қогамдык болмыстың түңғиығына да, асқарына да бірдей үнмтылғ

өзгеше ең бегінің жаңғыз-ақ өлшемі бар. Ол — оның ад
жүрегіне қаншалықты жақындай алғаны.

Әрбір үлкен ақынның алдымен үғып, алдымен игере
құпиясы да осы-ақ. Әрине, үғу мен игерудің арасы
жер мен көктейғой. Олжас Сүлейменов осыны әбден
үққан да, әбден игерген де ақын.

Ақынның қиын да үзақ сапары бір жерден басталып,
тап сол жерге қайта келіп тіреледі. Ол жердің аты ад—
жүрек. Сөйтіп, жырда жаңғыз-ақ адрес бар, ол — жүре
Жыр жүректен шығып, жүрекке жетуі керек. Жыр сапа-
рында да жүректен шыққанмен, жүрекке жете алмай
жататын жүргіншілер болады.

Олжас жүрекке тез жеткізетін төте жолды жақсы
біледі. Ол — ақиқат. Ақиқатты алып кеудесіне жүрекк
төте жеткізбей, бүралаңға алып кететін бүралқы ақсоқ п
атымен жоқ. Ақиқаттың аясы кең. Оған мынау кең і
тіктің бетінде бардың бәрі сияды. Оған қүдірет ежетс
ерен болмысты түгел сыйғызып алуға болады. Ал, бол-
мыстың қүшағындағы талай қүпияны адамдардың жү
қазынасына айналдыру — ақынның ең басты мақсаты.

Ақиқаттың мекені де — жүрек. Болмыстың, төңіре
тегі тіршіліктің қамын мол ойлап, мол толғайтын жүре
қана соны қүпияларды көбірек ашып ақиқат ауылыны
қарасын бүрынғыдан да көбейте алады. Сондай үлкен
жүрекке ие ақын — үлкен ақын. Ондай ақынның өле
нен ақиқаттың бүрын өзіміз біліп, өзіміз түйсінбег
соны сырларын мол табатынымыз да сондық тан.

Олжас та осындай ақын. Ол болмысты жыр босағ а-
сынан бас-аяғын сүзіп, алалап енгізбейді. Болмыс он
ақындық ақотауына таудың тасқын селіндей ағы ил-тегі
ақтарыла кіреді. Бірақ, бүдан ақын жүрегін кезек келг
баса-көктейтін керуен сарай деп үғуға тағы жол жоқ.
Ақын тек, ақиқаттың аппақ нүрына шомылған нүр
сыр, нұрлы шындықты ғана есігінен аттатады. Ақын
жүрегін баурайтын ынт-шынтын сапышқынтқан сүйі-
нішпен арқасына аяздай батқан шын күйініш қана.
Жалғанғаоның есігі таре жабық. Шын ақын мен өтірі
өлең нің арасында алабаған түрар шекара да осы. түста
Шын алып жүрекке ие алапат ақынмен суырдың ініндей
кішкене қуыс кеудесіне сыймай жүрген қүт қара
басының қапырық қайғысын күйттейтін күйкі ақын
ірге бөлісер түсы да осы маңда. Ауқымы кең ақынды д
осы төңіректе танимыз. Оның азаматтық түлғағысы
шырқауға шығандап шығар түғыры да осы арада

Ә йтпесе, сыршыл болам, жү ректі мең герем деп тү лыпқ а телмірген бейбақ інгендей ө з басына ө зі жоқ тау ғайты кү ң іреніп кететін ақ ындар арғ ы-бергіде кө п болғ ан.

Олжас — сыршыл. Ол, бірақ , сыршылдық тың тілі — кү йректік, кү ң гірттік деп білмейді. Ол қ асіреттің дәйзаның ү шында кеткен қ аһ арманның әлі кеппеген, шылқ ығ ан қ ызыл қ ан кө йлегіндей қ ылып, алаулаты жырлайды. Ол нені айтса да, осы от жалын тілінен айрылмайды. Ғ арышқ а тү ң ғ ыш қ арыштап шық қ ан с адамының ерлігін жырлағ анда да осы тіл, кө не қ ыңшақ тардың кө нермеген тарихын әң гімелегенде де осы тіл.

Ақ иқ аттың алып тү рпатын кө руге ө ресі жетпей, оны ө кшесіндегі шаң -тозаң ғ а шү қ шиып бағ атын ө зінше «тоғ ышарғ а ақ ынның космостан кө не тарихқ а кеп бір-ақ қ онғ аны рухани қ ү лдырау, аяқ тан алдырту боп кө ріну де ғ ажап емес. Осы Олжас ө ткенді жырлауғ а неге әуес Ә у баста осығ ан ө з басымыз да аз таң ырқ ағ ан жоқ пы Бү л ақ ын бояуды, әр алуан бояуды ү нататын ақ ын. Ол сонау ө ткеннің кө з ү шында мү нартқ ан кө к белдеріндегі жорық алауы мен найза жалауларынан соны сымбат кө ріп, экзотикалық алабажақ қ а әуестеніп жү ргенқ шығ а деп те кө ргенбіз. Бірақ , ақ ын онысын қ оймады. Әдіпбі ойымызда да жаң а белестерге маң ытты. Бақ сақ , біздің баяғ ы ү гымымызга кінәлі Олжас емес, ө зіміз болып шық тық . Ақ ын мен уақ ыт оны ү сті-ү стіне дәлелдеуме келеді.

Ғ ылым шын тәнті жемістің сырын зерттегенде тек мәуесіне телмірмейді, алдымен соның тү п жайғ ан тамырына ү ң іледі. Біздің советтік поэзияғ а біздің ұлақ ыт тап осындай ерен міндетті жү ктеп отыр. Шындап келгенде, оның мойнындағ ы ең бірінші парыздың ө зі осы.-Со тж поэзияның ең басты міндеті — жер бетіндегі жаң а қ ауым, жаң а қ ү рылыстың заң дылығ ы мен артық шығ ын дәлелдеу. Оны дәріпшілдікпен оп-оң ай орындай салғ ысы келетіндер де аз емес. Ол — ең әлсіз, ең алс жол. Ақ ын ақ иқ аттың біздің жағ ымызда екенін айтуғ емес, ашуғ а бү лтартпай мойындауғ а тиісті. Ал, бұ л ақ ыннан болмысты тек аң ғ ал ғ ашық тың алаң ғ а кө зімен емес, кемең гер зерттеушінің жіті жанарымен ү ң ілуді талап етеді. Олжас геологтік мінезін бү лстағ ы танытты. Геология ө ткен тү стың біздің ежелгі б ескірген соқ пағ ымыз емес екенін, мекенімізді мекен еткен, тік тіреп басқ ан табанымызды бекемдеген барш тиянақ пен мығ ымдық тың , мық тылық тың тіреуін салғ

негізін қалаған сипатын ашып береді. Геологияға қайт-саңыз, баяғы заман — бұл заманның асыраушысы. Бізді қазіргі керегіміз — баяғының түлегі, баяғының жемісі. Геология баяғының қойнынан бүгінгі көкке самғатар күш тауып береді.

Сөйтсек, баяғының бұл сипаты тек материалдық тір-шіліктің төңірегімен ғана шектелмейді екен. Рухани дүние де ежелгі заманның бұл сипатын жатсынбайтын боп шықты. Адамзат қоғамының атамзаманнан бері сарғайған шежірелерді жиып-теріп, қызғыштай қорып кеде жатқанының да мәні осында болса керек.

Олжас поэзиясы осыны дәлелдейді. Уақыт осыны құптайды.

Өткенге әртүрлі қарауға болады. Өткенге өскенді дәлелдеп қарау бар да, өшкенді дәлелдеп қарау бар. Тарихқа өткенде мынандай керемет едік деп қарайтын көз ұлтшылдықтың сырқаты. Ал, енді өткеннің бәрін қу тақырға жорып, құратып қоятын бір көзқарас тағы бар. Ол адамзаттың ежелгі тарихын айналасы бес-алты ұлттың еншісіне беріп, өзгені шөміштен қысатын шо-винистердің жанына майдай жағады. Тарихқа деген шын көзқарасқа бұлардың екеуі де атымен жат.

Олжас тарихты күйреген күмбездердің көне жұрты деп емес, адамзат бойынан ең бір асыл металды қорыт-шыңдап келе жатқан ыстық домна деп таниды. Олжас тарихты мізбақпай мелшиген нүктелер деп емес, тынымсыз қозғалыс деп түсінеді. Ол өткенді шыбынсыз идилия емес, арпалыстың, күйреу мен жеңудің мекені, шыңдалу шынығудың қиын-қыстау жолы деп ұғады.

Ол одан ең алдымен күресті көріп, соны көкке көте-реді. Ол сонау ежелгі қыпшақтардың көк найзасынан да жақсыға талпынған, жаманға ашынған күресті табады.

Ол адамзаттың қай бөлігі де әу бастан-ақ кемелге құлшынғанын, қай-қайсысынан да сол жолға жұмсарлық қажыр-қайрат, ақыл-парасат табылғанын дәлелдейді. Жауыздық пен зұлымдық атаулының, кесепат атаулы-ның қай-қайсысы да сол бір өміршең өркендерді жөргегінде өшірмек боп жанталасқанын көрсетеді. Ал, шын әділдік сол қағажу көргендерді қатарға қосу тиісті екендігін ұғындырады.

Олжас жыры осы орайда. Ол ұлттар достығы мық-тының осалды ықтыруы емес, әуелден бір өзекте жаратылған мәуелердің бірдей жетіліп, бірге құлпыру

екенін ашып берді. Ол біздің ынтымағымызға тіл тигі бағатындардың қай-қайсысына да орынды жауап.

О. Сүлейменов ынтымақты үлттардың бірін-бірі мүсіркеуі деп түсінбейді. Шын достық, шын интернационализм бір-бірінің арғы-бергісін жете білу, оны қмүтр теу, тамырластықты терең нен іздеу деп біледі. Бүінем оның алабама негрлеріне, арабтар өміріне, Россияға арналған өлең дерінде жақсы бойкөрсетті.

Тарих қанмен жазылып, қанмен түзетіледі. Оның қасіретті беттері өте көп. Ақынның ең бір сақ сөтілар де осы түс. Ақынның бүл жердегі қызметі жер қойнаунан уран іздеген геологтар қызметіне тағы бір үнідес кетеді. Уранның бойында қүдіретті қуат та бар, қүтіді кесепат та бар. Міндет — соны ғарышқа шарықтауға-қызмет еткізуде, кесапатын емес қүдіретті қуатын ашуда. Тарихқа да осылай сақ қараған жөн. Олжас барынша сақ Ол өткендердің өмір жолы арқылы бүгінгі адамдардың жеңістері мен жетістіктерінің заңдылығын, орындылығын дәлелдейді.

Олжас поэзиясының басты қаһарманы — жасампаздық.

Ол тарихтан болып кеткен үжмақты іздемейді, сондай арманды заман жолында қан төккен, тер төккен күірест іздейді.

Ол үшін тарих — жойылу, күйреудің емес, жасарып жаңғырудың, жасампаздық, ыдыраудың емес, ынтымақтасудың шежіресі.

Батқанмен күн, атқанмен таң,
Батыеталжоқ, шығыс та жоқ.
Жер деген сөз түрса, жаһан
Өтеді ылғи туыс боп.

(«Адамға табын, Жер, енді»}

Олжас бүгінгі күн тақырыбын күні бүгінгі көз алдында көлең деп түрған көк желекқана деп емес тамыры терең, дің гегі берік ата бәйтерек деп үғады. Ол бүгінгі ой, бүгінгі сырды сол бәйтеректің сонау тамырынан өрбіп, өзегін бойлап, өрлеп келе жатқан шырын нәрінен іздейді.

Адамзат қоғамының алдын неше түрлі сыңаржа қисын кес-кестеп түрған қазіргідей сәтте ақыл-ой мінбесінен мүндай өлеңнің сөз алғаны әбден қ.ұ ба- Өлең мен уақыттың тіл табысуы деп осыны айтады Жүректен шығып, жүрекке жететін шын өлеңнің міне осылай келмек.